

Algemeen Handelsblad van woensdag 4 januari 1922 - Avondblad - Tweede Blad, p. 6
[bewerking: Pauline Lunsingh Scheurleer en Marit Feld]

XVI - Prambanan, en over de restauratie der monumenten op Java

Dit wordt een brief van groote bewondering en van ernstige klachten. De bewondering voor eenige der nobelste en fijnste bouwwerken van de Prambanan-groep; de klachten over, in het onschuldigst geval, niet anders dan onzinnig te noemen restauratie-praktijken op Java.

Daar ik zoo juist hier in Ellora¹ een weidsch, Hercules Seghers-achtig² avondlandschap genoten heb - het eerste machtige natuurbeleven sedert vijf weken verblijf in Voor-Indië³ -, ben ik niet in de stemming om met de klachten te beginnen. Vandaar dus vooreerst de bewondering, de getuigenis van mijn diepen eerbied voor eenige der fijngevoeligste en sterkste bouwwerken van heel Java. Want ik mag niet verhehlen, dat, naast Tjandi Bima [afb. 1], waarover ik in mijn vorigen brief iets goeds poogde te zeggen, en naast veel in den Boroboedoer [afb. 2], niets op Java zoo innig tot mij gesproken heeft, als - vooral - Tjandi Sari [afb. 3], en voorts Tjandi's Sewoe [afb. 4] en Kalasan [afb. 5]: te zamen de voor mij drie beste bouwwerken van de Prambanan-groep.

Isidore Kinsbergen, [Candi Sewu bij Yogyakarta](#) [afb. 4], juli 1865 - september 1865, albuminedruk, 34 x 29 cm, Rijksmuseum, inv. nr. RP-F-2005-159-60

[Candi Kalasan bij Yogyakarta](#) [afb. 5], ca. 1895 - 1915, ontwikkelgelatine-zilverdruk, 15,2 x 10,6 cm (foto), 24,3 x 32,9 cm (blad), Rijksmuseum, inv. nr. RP-F-00-5346-104

Isidore Kinsbergen, [Candi Bima op het Dieng Plateau](#) [afb. 1], juli 1864 - september 1864, albuminedruk, 26 x 21 cm, Rijksmuseum, inv. nr. RP-F-2005-159-32

Onnes Kurkdjian, [Gezicht op de Borobudur op Java](#) [afb. 2], 1912, daglichtgelatine-zilverdruk, 17,5 x 23,4 cm, Rijksmuseum, inv. nr. RP-F-F01069-J

[Candi Sari bij Yogyakarta](#) [afb. 3], ca. 1895 - 1915, ontwikkelgelatine-zilverdruk, 11,4 x 15,4 cm (foto), 24,3 x 32,9 cm (blad), Rijksmuseum, inv. nr. RP-F-00-5346-103

1 Plaats in Maharashtra, India.
2 Hercules Segers (1589/1590-ca. 1640), kunstenaar.
3 Het Indisch subcontinent.

Voorzoover het Prambanan betreft, wil ik mij tot deze tempels bepalen, u de verzekering gevend, dat veel schoons in Tjandi Plaosan [afb. 6] (o.a. de bekende beelden), in Tjandi's Boebrah [afb. 7], Loemboeng [afb. 8] en Sodjiwan [afb. 9], niet aan mijn aandacht ontsnapt is.

Over het tempel-complex dat het best met Loro Djonggrang [afb. 10] aangeduid wordt, en dat voor velen de monumenten-groep van Prambanan, "het eigenlijke" Prambanan is, kom ik aan het slot te spreken; naar aanleiding van den restauratie-arbeid aan deze bouwwerken. Loro Djonggrang geniet qua bezoek en faam, de positie van "salon carré" van Prambanan, doch toont, dunkt me, minder gevoelig (later) werk, dan de kunst van het zich fijntjes schuil houdende Sari, en van Kalasan en Sewoe.

In Tjandi Sari is m.i. het schoonste en meest essentieele der Hindoe-Javaansche bouw- en ornamentkunst te vinden. Zoo interessant als bouwwerk, zoo gevoelig van profileering, zoo wel overwogen van toepassing der prachtige ornamentkunst-architectuur-elementen, en vooral ook zoo grandioos en meesterlijk van figuren-plastiek [afb. 11], is, in combinatie al dezer factoren dus wel te verstaan, nauwelijks iets anders op Java. En, vooruitlopend op de stof dezer brieven - nauwelijks ook iets in Voor-Indië. Want zoo nobel en klassiek van harmonische en organische *samenstelling* van - het kan niet wel worden ontkend, voorzoover het Java betreft, uit het geweldig Voor-Indisch arsenaal van vorm-, figuur-, en ornament-elementen, geputte - samenstellende deelen, is niets in Voor-Indië.

Daar nu juist de wijze van bovengenoemde samenstelling het meest karakteristieke eener bouwkunst bepaalt, schrik ik er niet voor terug, de Hindoe-Javaansche architectuur als bouwkunst, boven de talrijke, zoo zeer uiteenlopende uitingen van Voor-Indische bouwkunst te stellen.

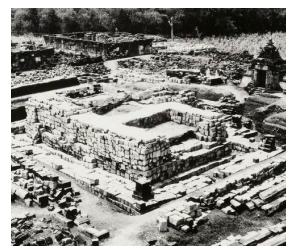
De eigenaardige en sublieme samenstelling (en verwerking N.B.) van oorspronkelijk Voor-Indische bouw- en sierelementen op Java, die tot de zoo bijzonder karakteristieke, wel overwogen, qua kunst klassieke, Hindoe-Javaansche architectuur heeft geleid, kan, als *combinatie, in geen enkele gespaard gebleven uiting van Voor-Indische bouwkunst aangewezen worden*. Vandaar bestaat er een hoogst interessant, bij uitstek boeiend, doch schier onmogelijk op te lossen, probleem omtrent den oorsprong der Hindoe-Javaansche kunst.

Kassian Céphas, [Brahmatempel van het Lara Jonggrang / Prambanan tempelcomplex bij Yogyakarta](#) [afb. 10], 1889-1890, albuminedruk, 16,5 x 22,2 cm, Rijksmuseum, inv. nr. RP-F-F18049

[Detail van Candi Sari bij Yogyakarta](#) [afb. 11], 1926, Universiteitsbibliotheek Leiden, inv. nr. OD-8399

[Candi Plaosan Lor bij Yogyakarta](#) [afb. 6], ca. 1941 - 1953, Universiteitsbibliotheek Leiden, inv. nr. KITLV 166651

[Candi Bubrah bij Yogyakarta](#) [afb. 7], ca. 1901 - 1911, 18 x 24 cm (origineel negatief), Universiteitsbibliotheek Leiden, inv. nr. OD-00377

[Tempelsterrein Candi Lumbung bij Yogyakarta](#) [afb. 8], ca. 1901 - 1911, 18 x 24 cm (origineel negatief), Universiteitsbibliotheek Leiden, inv. nr. OD-00533

[Candi Sojiwan bij Yogyakarta](#) [afb. 9], ca. 1901 - 1911, 18 x 24 cm (origineel negatief), Universiteitsbibliotheek Leiden, inv. nr. OD-00362

Helder, en met aandrang op dit voor ons speciaal zoo boeiend probleem te hebben gewezen, en er den nadruk op te hebben gelegd, dat het niet aan gaat, elkaar steeds weer na te praten, dat de Hindoe's alles op Java hebben gedaan, en dat de Javanen bij het kunstwerk slechts koeliediensten hebben verricht, is de onbetwistbare en aanzienlijke verdienste van dr. F.D.K. Bosch⁴, den tegenwoordigen chef van den Oudheidkundigen dienst in Nederl.-Indië, die niet lang geleden in een spannend en kundig betoog⁵, een belangrijke hypothese omtrent den oorsprong den Hindoe-Javaansche kunst opgesteld heeft. Hypothese, die in hoofdzaak er op neer komt, dat het de Javanen geweest zijn, die met behulp van Voor-Indischen voorschriften (en aanwijzingen ter plaatse! Ik heb dr. Bosch' voordracht-in-druk, niet bij de hand) de Hindoe-Javaansche kunst in het leven hebben geroepen.

Ik kan in deze brievenreeks onmogelijk in details ingaan op dr. Bosch' hypothese, die, naar ik zeer hoop, ook buiten Java en Nederland alle aandacht zal trekken. Ik ben het in een en ander oneens met dr. Bosch. Doch dat het aandeel der Javanen in de Hindoe-Javaansche kunst aanzienlijk moet wezen, daarin voel ik, ook zelfs na de frappante gelijkenis van veel figuren-plastiek in Ajanta (Deccan)⁶ met Hindoe-Javaansch beeldhouwwerk, na de gelijkenis van veel sierelementen in Ellora, Sarnath (Dhamekh Stupa)⁷, Orissa⁸ en Mahavellipuram⁹ met Hindoe-Javaansche ornamentiek, met hem mede.

Van wat ik tot nu toe hier in Voor-Indië zag, lijkt niets zoo zeer op Hindoe-Javaansche plastiek, als de beeldhouwkunst van sommige rotstempels van het Ajanta-complex. Met wat ik voorts in Ellora gezien heb, ben ik gaan vermoeden, dat de vroege beeldhouwkunst van Deccan op een of andere wijze een sterken invloed op de Hindoe-Javaansche kunst heeft gehad. De hier opgedane ervaring is er niet naar, om mij aan te sluiten bij dr. Bosch' hypothese omtrent de door de Javanen slechts gevolgde voorschriften en aanwijzingen *) der Hindoe's. De gelijkenis met Ajanta is zoodanig, dat de Hindoe-Javaansche kunst haar impuls m.i. uit de eerste hand moet hebben gekregen. Men zou kunnen denken aan door Hindoe-kolonisten op Java meegebrachte kunst, aan door hen op Java vervaardigde werken of, wel wat heel ver gezocht, aan Javanen, die hier in Deccan in de leer zijn geweest.

Sterk voor dr. Bosch' inzicht aangaande het aanzienlijk aandeel dat de Javanen in de Hindoe-Javaansche kunst hebben gehad, pleit, dat de kwaliteit van het hier in Voor-Indië zeer wel met Hindoe-Javaansche plastiek te vergelijken beeldhouwwerk (vooral dus Ajanta) in uitvoering de mindere is van het werk op Java. Dat de Hindoe's op Java opeens veel beter werk zijn gaan presteeren dan in eigen milieu, is wat moeilijk aan te nemen.

4 Frederik David Kan Bosch (1887-1967), oudheidkundige. Hij volgde Nicolaas Johannes Krom op als hoofd van de Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië.

5 Frederik David Kan Bosch, "Een hypothese omtrent den oorsprong der Hindoe-Javaansche kunst", in: *Handelingen van het Eerste Congres voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Java, Solo, 25 en 26 december 1919*, Weltevreden 1921.

6 Plaats in Maharashtra, India.

7 Plaats in Uttar Pradesh, India.

8 Deze deelstaat van India heet tegenwoordig Odisha.

9 Waarschijnlijk bedoelt Visser Mahabalipuram. Dit is een plaats in Tamil Nadu, India.

Doch het meest tastbare in deze heele quaestie is, dat de *combinatie* der verwerkte Voor-Indische elementen, absoluut karakteristiek is voor de kunst van Hindoe-Java. Alles hier in Voor-Indië is veel rijker en onrustiger dan de kunst van den Diëng, van Boroboedoer en Prambanan. Niets, noch in de architectuur, noch in de geaardheid der Hindoe's wijst er op, dat zij tot zulke sobere en harmonische bouwkundige prestaties als de tempels op Java, in staat zijn geweest. En dan is ook de prachtige, karakteristiek *Indonesische*, tegenstelling van onversierd vlak tot binnen eenvoudig silhouet, rijke versiering, nog een goed argument voor het aanzienlijk aandeel dat de Javanen in de kunst van hun land hebben gehad.

Maar dat veel op Java, gezift uit te rijk gecombineerd materiaal, en geleerd van wellicht niet altijd boven Javaansch werk staande techniek, van Voor-Indië komt, niet op den weg van enkel voorschrift en aanwijzing, dat staat, na wat ik hier in Voor-Indië aan frappant op Java gelijkends gezien heb, voor me vast.

Dat de diepe en fijne grondtoon der Hindoe-Javaansche architectuur Javaansch is, tot dat inzicht neig ik meer en meer. En dat ornament-compositie, profileering, en vooral uitvoering van het ornament op Java, Voor-Indië veelal geheel overtreft, kan niet worden ontkend.

Terugkomend op Tjandi Sari. Deze combinatie van tempel en verblijf voor haar priesters, neemt door haar twee verdiepingen en wijze van verdeling harer zes vertrekken, ook door haar van de andere Hindoe-Javaansche bouwwerken afwijkende verhouding van hoogte tot lengte en breedte (het gebouw ontwikkelt zich meer in horizontalen dan in verticalen zin), een bijzondere plaats in onder de oude Javaansche gebouwen [zie afb. 3].

Behalve de hooge schoonheid van Sari's architectuur, is wat hier aan bouwkunst kan worden beleefd, ook nog bij uitstek interessant vanwege de meer naar den kant van den huisbouw neigende bouwkundige oplossingen.

De beeldhouwkunst der menschenlijke figuren van Tjandi Sari, is naar mijn gevoel ongeëvenaard op heel Java [zie afb. 11]. Er is een macht van uitbeelding, een bijzonder streng rythme, en een pure vormgeving in deze plastiek, die slechts haar gelijke vinden in het beste dat Voor-Indië in beeldhouwkunst aanwijzen kan.

Van de grootsch opgezette en prachtig uitgevoerde Tjandi Kalasan, zij hier slechts aangestipt, dat *sommige steenpartijen nog met de oorspronkelijke stucco-laag zijn bedekt*. Voor Vóór-Indië en Cambodja is dit niets buitengemeens. In deze landen kan men de stucco-afwerking, ja zelfs de beschilderde stucco-afwerking (Ellora in Deccan!), naar hartelust bestudeeren. Doch op Java is het uiterst moeilijk zich een begrip van de wijze te vormen, waarop de steenlaag met stucco versierd is geweest.

Door Perquin¹⁰ is ten aanzien van Kalasan's stucco-laag opgemerkt, dat de plastische stucco-versiering den gebeeldhouwden steenondergrond soms niet volgt. Dit is allerduidelijkst in Ellora te constateeren. Daar is in de stucco vaak geheel ander ornament aangebracht, dan de steen-ondergrond toont. Een methode die wel wat zot aandoet.

10 Petrus Jacobus Perquin (1870-1959), bouwkundig inspecteur van de Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië.

De toestand waarin Tjandi Kalasan verkeert, kan niet bepaald rooskleurig worden genoemd. De bouwkundig inspecteur van den Oudh. Dienst, de heer Perquin, vond den toestand van den Zuidgevel zoo precair, dat hij in 1917 met een “tijdelijken steunbeer” tot schoring is overgegaan. Deze tijdelijke steunbeer staat er nu, te weten in 1921, nog steeds. Hij heeft den aanvalligen leeftijd van vier jaren bereikt, en bederft een aanzienlijk gedeelte van het aspect van den prachtige tempel Kalasan, op ontstellende wijze.

Zoo prijzenswaardig als ‘s heeren Perquin’s steunbeer als tijdelijke maatregel is, zoo afkeurenswaardig is deze maatregel als toestand die nu al eenige jaren, tot groote ergenis van alle vrienden van Kalasan duurt.

Inplaats van de hoognoodige voorziening van Kalasan ter hand te nemen, bepaalt de heer Perquin zich echter sedert eenigen tijd tot een schrikbarend ver gaande, tot een bouw-technisch schier geheel overbodige, tot een zeer aanzienlijke sommen - sommen, die zoo broodnoodig zijn voor het doen verdwijnen van den precairen toestand, waarin o.a. (N.B.) Tjandi Kalasan verkeert - verslindende restauratie: bepaalt hij zich namelijk tot de onzinnigheid van het voorgoed bederven van (voorloopig slechts) den Çiwa-tempel van Loro Djonggrang op Prambanan [afb. 12]: wijdt hij al zijn aandacht aan het met overvloedig gladde, zielloos nieuwe bijmaak dooddrukken van al het oude in het voor velen “eigenlijke” Prambanan.

Behoef ik u te verzekeren, dat ik geen halve cent aan het toch reeds poover budget van den Oudh. Dienst wil ontrukkt zien! Maar dat Kalasan reeds jaren met den afgrijselijken steunbeer (die een verdacht òntijdelijken indruk maakt) prijkt, dat de uitgestrekte puinhoopen van het heerlijke Sewoe-complex* niet eens een met eenige guldens per week betaalden wachter rijk zijn (om van afrastering te zwijgen), en dat de opzichter van het Prambanan-complex, de zeer ijverige heer Rothe¹¹, ergens op Sari met een simpel steunbamboetje heeft moeten bijspringen, om onheil te voorkomen, dat schreit alles ten hemel. Want er is geld voor de zoo hoog noodige voorzieningen en beschermingsmaatregelen voor de zich niet zoo op den voorgrond plaatsende monumenten Kalasan, Sari en Sewoe. Geld, dat nu nutteloos, maar wat veel en veel erger is, tot onherroepelijk bederf van den het publiek het best bekenden tempel van Prambanan besteed (sic) wordt.

Aan deze “in ‘s Blaue hinein” gaande aan-, in- en opvulrestauratie, waarvan ik ware “j’accuse”-opnamen vervaardigd heb, is wel een begin, maar “het eind is er van weg”, zooals het volk bij ons pleegt te zeggen. Want het werk maakt een waren “ad infinitum” indruk.

De ernstige quaestie: Moet getracht worden hetgeen oude bouwwerken nog van den oorspronkelijken toestand vertoonen, zoo goed mogelijk te behouden, of moet in vergaanden zin naar hartelust gerestaureerd worden, is, dunkt me zoo, bij ons te lande (Kalf¹², Vogelsang¹³ en anderen), wel eens een “enkel” maal bekeken.

Kassian Céphas,
[Shivatempel van het Lara Jonggrang / Prambanan tempelcomplex bij Yogyakarta](#)
[afb. 12], 1889-1890,
Universiteitsbibliotheek
Leiden, inv. nr. KITLV 40001

11 H.M.L. Rothe, van 1913 tot 1923 opzichter van de oudheden te Prambanan.

12 Jan Kalf (1873-1954), directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Hij leverde onder andere een belangrijke bijdrage aan *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, dat in 1917 door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond werd uitgebracht.

13 Willem Vogelsang (1875-1954), kunsthistoricus. Hij was onder andere hoogleraar kunstgeschiedenis aan de universiteit van Utrecht en bestuurslid van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond.

Doch in Indië, waarde lezer, komt men tot elk A B C altijd veel later dan in het moederland. Vandaar dat men op Java genoeglijk en in kinderlijke onschuld iets doet, dat in Holland de geheele kunstenaars-, kunsthistorici-, en intellectueelen-wereld op haar achterste beenen zou brengen.

Het is indertijd, bij het installeeren van den Oudh. Dienst in N.I., zeer terecht en met diep inzicht, gestipuleerd, dat de Dienst zich tot *behoud*, niet tot vergaande restauraties moest bepalen. Voorschrift dat wij aan het eerste hoofd van den Dienst, dr. (nu prof.) Krom¹⁴, te danken hebben.

Wat hier dus op Prambanan geschiedt, gaat niet enkel tegen alle gezond verstand en modern archaeologisch, aesthetisch en kunsthistorisch inzicht in, maar het is ook in flagranten strijd met de voorschriften van den Oudh. Dienst en met de bezuinigingspolitiek van den heer Fock¹⁵.

Er is geen halve ton te vinden, om het werk dat de Javaansche muziek vast moet leggen voordat zij te Westersch verwaterd is, te subsidieeren (de ideale auteur hiervoor is nu op Java aanwezig). Maar er is wel bijkans een ton, aanstonds veel meer, om andere uitingen van Javaansche kunst te verknoeien.

Wat van 's heeren Perquin's, door mij met "in's Blaue hinein" gaande betitelde restauratie mag worden verwacht, daarvan geeft de aschbak op Panataran (waar vroeger toch al zoo met restaureeren huis is gehouden), een voorproef. De aschbak draagt den naam Nagatempel [afb. 13].

In noem het "monument" een aschbak, omdat het een slechts voor de onderste helft *herbouwd* gebouw is. Het bovengedeelte kon niet herbouwd worden. Schaarsheid aan gegevens, of was het percentage oud àl te miniem?

"Bezint eer ge begint". Met 's heeren Perquins Nagatempel is bijster weinig gewonnen (ook voor meer dan gewone leeken). En zeker is er niets mee gewonnen op het Panataran-terrein, dat nu, zonder overdrijving, gedeeltelijk schrikbarend door dezen aschbak mismaakt is.

Zeker zal dr. Bosch, onder wiens beheer van den Oudh. Dienst bovenstaande aan strenge critiek onderworpen restauraties geschied zijn, of nog geschieden, de eerste zijn, om alle verantwoordelijkheid van hetgeen daar op Java gebeurd is en gebeurt, op zich te nemen. Ik kan mij echter niet voorstellen, dat iemand, die zich van zulk een voortreffelijke, diep-doorgrondende, zijde in zijn "Hypothese omtrent den oorsprong der H.J. kunst", heeft leeren kennen, zich bij het werk van zijn bouwkw. inspecteur aansluit. Het lijkt, eerlijk bekend, niet uitgesloten, dat de werkelijke macht des heeren Perquin in de zoo uiterst importante materie aangaande het zoo goed mogelijk behoud der wonderschoone Hindoe-Javaansche monumenten, veel verder gaat dan gewenscht is.

Dat de belangen der Hindoe-Javaansche bouwkunst - een der heerlijkste uitingen van architectuur die we kennen -, zoo goed mogelijk, en met diep aesthetisch en archaeologisch inzicht worden behartigd, is en blijft voorloopig de eerbiedige plicht van ons Nederlanders. Wat hier op het spel staat, is van dien aard, dat persoonlijke belangen moeten wijken voor de zeer goede en immens importante zaak.

Nagatempel van het complex Panataran nabij Blitar [afb. 13], na de restauratie, ca. 1920, Universiteitsbibliotheek Leiden, inv. nr. KITLV 33500

14 Nicolaas Johannes Krom (1883-1945), archeoloog. Hij volgde Jan Laurens Andries Brandes op als voorzitter van de Commissie in Nederlandsch-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera en werd hoofd van de door hemzelf geïnitieerde Oudheidkundige Dienst in Nederlandsch-Indië.

15 Dirk Fock (1858-1941), gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1921-1926).

In den heer Perquin, die een voortreffelijk technicus moet zijn, en die voorzeker elders prachtig werk zal kunnen doen, zie ik, naar wat ik van zijn, naar ik sterken grond heb te vermoeden, nagenoeg zelfstandig uitgevoerde restauraties op Java onder de oogen heb gekregen, een groote gevaar voor het zoo veel mogelijk ongeschonden behoud van de architectonische schoonheid van Hindoe-Java.

Voor dat nog grooter onheil geschiede (ik denk aan Sari: wee hem wie daaraan gaat knoeien), bezinne men zich ter bevoegder plaatse ter dege. En met voor Indië ongekenden spoed. Ga men na, op welk standpunt het bouwkundig hoofd van den Indischen Oudheidk. Dienst dient te staan: op dat van restauratie of van wel overwogen behoud.

H.F.E. Visser

Ellora/Madras, begin Dec 1921.

*) Vooral zij gewezen op een der makara's [afb. 14]¹⁶ die een ingang van den hoofdtempel siert (photo No. 4423 van den O. D. [afb. 15])¹⁷ Hier is wel het hoogste in de uitvoering van Hindoe-Javaansch ornament-beeldhouwwerk bereikt.

[Makara van de hoofdtempel van Candi Sewu in de Prambanan-regio op Midden-Java](#)

[afb. 14], afkomstig van de rechterkant van de oostelijke ingang, ca. 800-900, vulkanisch gesteente (andesiet), 97 x 99 x 37 cm, Rijksmuseum, Amsterdam, bruikleen KVVAK, inv. nr. AK-MAK-247

Candi Sewu, tussen 1863 en 1956 [afb. 15], Universiteitsbibliotheek Leiden, inv. nr. OD-4423, nog niet via de website UBL toegankelijk.

16 Een makara is een mythisch wezen, wiens lichaam is opgebouwd uit de lichaamsdelen van verschillende dieren.

17 Visser gebruikt (zo blijkt) op twee plaatsen in de tekst dezelfde voetnoot. Mogelijk schreef hij hem oorspronkelijk om toe te lichten waarom hij het niet helemaal eens is met Bosch. Waarschijnlijk bedacht hij vervolgens dat de in de voetnoot genoemde foto van de Oudheidkundige Dienst zijn beschrijving van Candi Sewu, die verderop in de brief te vinden is, goed illustreert en besloot hij daarom nogmaals naar dezelfde voetnoot te verwijzen.